

فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی (از ورود اسلام به ایران تا تأسیس حکومت صفوی)

مقدمه

در درس‌های پیش، روند تحولات سیاسی ایران از سقوط ساسانیان تا پایان حکومت تیموریان، مطالعه و بررسی شد. در این درس فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی، عناصر و ویژگی‌های آن مطالعه و بررسی می‌شود.

زمینه پیدایش و شکوفایی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی

سقوط امپراتوری ساسانی به معنای فروپاشی فرهنگ و تمدن ایران نبود، بلکه ایرانیان با پذیرش تدریجی و آگاهانه اسلام، دوران جدیدی از پویایی و شکوفایی را در عرصه‌های اندیشه، علم، ادب و هنر آغاز کردند. آنان با انتقال میراث فرهنگی و تمدنی خود به دوره اسلامی، موجبات شکل‌گیری و شکوفایی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی را فراهم آوردند.

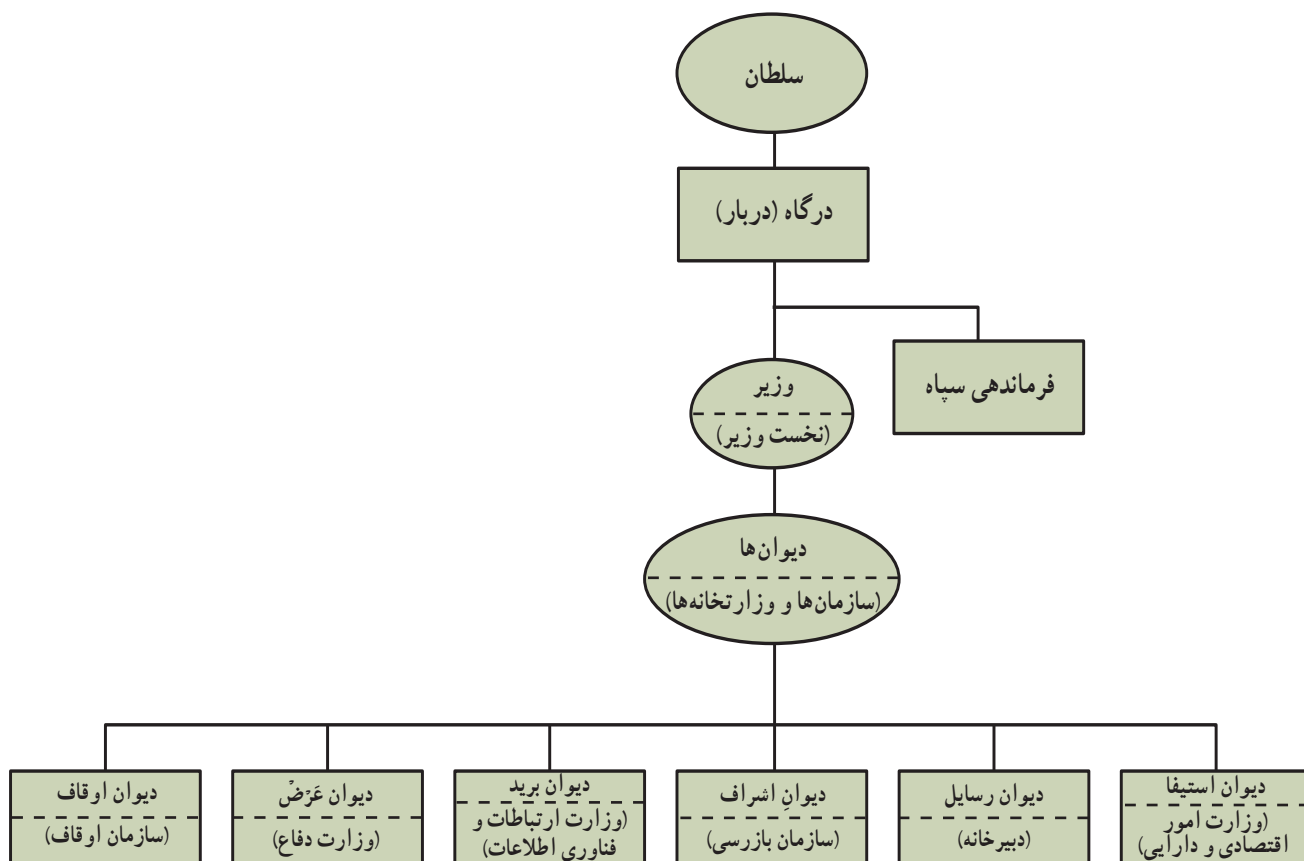
اسلام نیز فرهنگ و تمدن ریشه‌دار ایرانی را به تحرک واداشت و آن را غنی‌تر کرد. مردم ایران نیز با جدیت نیروی معنوی و تجارب فرهنگی و تمدنی خود را برای نشر و ترویج فرهنگ و ارزش‌های اسلامی به کار بستند. در نتیجه چنین تعاملی، فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی رشد کرد و شکوفا شد.

نظام حکومتی و تشکیلات اداری

انتقال میراث سیاسی و اداری ایران باستان به دوره اسلامی: اعراب مسلمان به دلیل آنکه در کشورداری و تشکیلات اداری، تجربه و آگاهی کافی نداشتند، پس از ورود به ایران ناگزیر شدند برخی امور اداری و دیوانی مانند نحوه محاسبه و گردآوری مالیات‌ها را به ایرانیان واگذار کنند. اولین دیوان حکومت اسلامی در زمان خلافت عمر به نام دیوان بیت‌المال، به پیشنهاد هرمزان (سردار اسیر ایرانی) در مدینه تأسیس شد. دفترها و دیوان‌های مالیاتی تا اواسط دوران امویان، همچنان به خط و زبان ایرانی بود. نظام اداری و دیوانی خلافت عباسی، اقتباس و تقلیدی از تشکیلات اداری ایران باستان بود؛ در آن دوره، نهاد وزارت و دیوان‌هایی مشابه آنچه در عصر ساسانی وجود داشت، شکل گرفت. سامانیان، نظام اداری و دیوانی منسجمی را تأسیس کردند که مورد

توجه سلسله‌های بعدی قرار گرفت. نه تنها غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان ترک‌تبار، بلکه ایلخانان مغول و تیموریان نیز راه و رسم حکومت‌داری ایرانی را مبنای زمامداری خود قرار دادند.

نمودار نظام اداری - دیوانی

او به مسائل اداری و مالی محدود بود؛ وزیر در رأس تشکیلات دیوان‌سالاری قرار داشت و بر جریان امور دیوان‌ها و فعالیت دیوانیان ریاست و نظارت می‌کرد.

در آغاز خلافت عباسی، نهاد وزارت دوباره شکل گرفت و به مرور اهمیت و تأثیر آن افزایش یافت. وزیران در اداره امور خلافت و سلسله‌هایی که از سده سوم تا سده دهم هجری بر ایران فرمان راندند، نقش مهمی ایفا کردند. آنان برای افزایش درآمدهای حکومتی، آبادانی، عمران، رونق کسب و کار و رفاه عمومی تلاش می‌کردند. بخش دیگری از مسئولیت وزیران، آشنا کردن زمامداران

در نظام حکومتی ایران مجموعه‌ای از تشکیلات اداری به مرور زمان به وجود آمد که به هر بخش آن دیوان^۱ و به کارکنان آن دیوانیان گفته می‌شد. تعدادی از مهم‌ترین این دیوان‌ها در جدول صفحه بعد معرفی می‌شوند.

وزارت در نظام حکومتی ایران: نهاد وزارت رکنی مهم در تشکیلات حکومتی ایران در عصر باستان و دوره اسلامی به شمار می‌رفت. وظیفه اصلی وزیر، کمک به فرمانروا در اداره امور کشور بود. اگرچه وزیر می‌توانست در کلیه امور دخالت کند و به فرمانروا پند و مشورت دهد، اما به طور معمول دایره اختیارات

۱- به معنای دفتر و اداره، معادل وزارتخانه امروزی

نام دیوان	توضیحات
استیفا	استیفا به معنای تمام گرفتن و طلب تمام کردن است. دیوان استیفا یا دیوان بیت‌المال و دیوان خراج، معادل وزارت امور اقتصادی و دارایی امروزی بوده است. این دیوان به ریاست مستوفی یا مستوفی‌الممالک به امور مالی یعنی محاسبه و گردآوری درآمدها (مالیات‌ها) و هزینه‌ها (مخارج) رسیدگی می‌کرد.
رسایل	دیوان رسایل یا دیوان انشا به ریاست صاحب دیوان رسالت، وظیفه داشت احکام و نامه‌های حکومتی را نگارش، تنظیم، ثبت، دریافت و ارسال کند. عده زیادی دبیر در این دیوان مشغول کار بودند.
برید	دیوان برید یا چاپارخانه به ریاست صاحب برید، وظایفی شبیه اداره پست امروزی داشته است. چاپارهای این دیوان وظیفه داشتند علاوه بر انتقال پیام‌ها و نامه‌های حکومتی از مرکز به ولایات و بالعکس، برای فرمانروا خبرگیری و به نوعی جاسوسی کنند.
اشراف	دیوان اشراف مشابه سازمان بازرسی کنونی بوده است. این دیوان به ریاست مشرف بر دخل و خرج کشور و عملکرد دیوانیان به ویژه مستوفیان نظارت می‌کرد.
عزّص	دیوان عزّص به ریاست عارض تقریباً معادل وزارت دفاع کنونی بود و بر امور اداری و مالی و تدارکاتی سپاه، از قبیل آمار سپاهیان، پرداخت و حقوق و مواجب آنان نظارت می‌کرد.

— به‌ویژه حاکمان غیر ایرانی— باراه و رسم کشورداری بود. بسیاری از وزیران در عرصه علمی و فرهنگی نیز کوشا بودند و اقدامات مؤثری در این عرصه انجام دادند. آنان از عالمان، دانشمندان، شاعران و هنرمندان پشتیبانی می‌کردند و نسبت به رواج و گسترش آداب و سنن ایرانی

و به خصوص زبان فارسی توجه و اهتمام داشتند. برخی از وزیران، مدارس، مساجد و بیمارستان‌های متعددی در شهرهای مختلف ساختند و نیز تعدادی از آنان کتاب‌های ارزشمندی تألیف کردند.

یک توضیح

تاج و دوات

در اواخر عمر خواجه نظام‌الملک برخی از نزدیکان ملکشاه که به نفوذ زیاد خواجه و فرزندان و بستگان او در دستگاه حکومتی و دستیابی به مشاغل حساس رشک می‌ورزیدند در صدد لرزاندن پایه‌های قدرت این سیاستمدار کهنه‌کار برآمدند. خواجه مخالفان خود را از میدان به در کرد، ولی به تدریج موجبات دلسردی ملکشاه و حتی هراس سلطان از این وزیر مقتدر فراهم آمد به گونه‌ای که چند بار مشاجراتی تند بین آنان در گرفت. سرانجام خواجه با لحنی خشم‌آلود به ملکشاه هشدار داد: «به سلطان بگویند اگر نمی‌دانستی که من در ملک با تو شریکم، پس بدان که تو این دولت را به تدبیر و رأی من به دست آورده‌ای... از من به او بگویند که آنکه تو را تاج داد، دستار بر سر من نهاد، هر دو در هم بسته‌اند و به هم پیوسته، هر وقت این دوات بر گیرند، آن تاج نیز از سر تو برگرفته خواهد شد».

با وجود جایگاه و نقش خطیر وزارت، وزیران فاقد امنیت شغلی و جانی بودند. شماری از وزیران بر اثر سوءظن، حسادت و خشم خلیفه یا سلطان، برکنار شدند و دارایی و جان خود را از دست دادند. امرا و فرماندهان نظامی نیز همواره رقیب وزیران و دیوانیان به شمار می‌رفتند. وجود دو اصطلاح «اهل شمشیر» (نظامیان) و «اهل قلم» (دیوانیان) در ادبیات تاریخی ایران، بیانگر اختلاف و درگیری مداوم این دو گروه است. افزون بر این، حسادت و رقابتی شدید بیشتر اوقات در میان دیوانیان و به ویژه وزیران جریان داشت.

جست‌وجو کنید و جدول زیر را کامل کنید.

نام وزیر	دوره وزارت	اقدام و اثر مهم
.....	خلافت سفاح عباسی	نخستین وزیر عباسیان که نقش مؤثری در جنبش عباسیان و تأسیس خلافت عباسی داشت.
یحیی بن خالد برمکی	.....	به دست گرفتن زمام امور خلافت و توسعه نفوذ و قدرت سیاسی و اقتصادی خاندان برمکی، حمایت از دانشمندان، عالمان، شاعران، نویسندگان و مترجمان
.....	خلافت مأمون عباسی	ایفای نقش مؤثر در پیروزی مأمون بر امین و رسیدن او به خلافت، تصدی امور کشوری (دیوانی) و لشکری، نقش داشتن در ولایتعهدی امام رضا <small>علیه السلام</small>
ابوالفضل بلعمی	حکومت سامانیان	کوشش برای تقویت و اشاعه زبان فارسی، تشویق شاعران پارسی‌گو از جمله رودکی، حمایت از دانشمندان و عالمان و کمک به توسعه علمی
ابو عبدالله محمد بن احمد جیهانی (جیهانی کبیر)	.....	انتظام امور مالی و تکوین نظام دیوانی، کمک به توسعه علمی از طریق حمایت از دانشمندان
احمد بن محمد جیهانی	.....	بسط و نشر علم، تألیف کتاب جغرافیایی المسالک و الممالک
.....	حکومت سامانیان	بسط و نشر علم و فرهنگ، ترجمه تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی یا تاریخنامه طبری
ابوالعباس اسفراینی	حکومت غزنویان	به فارسی برگرداندن موقت دفاتر دیوانی و نامه‌های حکومتی
عمیدالملک کُندری	.....	تعلق خاطر به زبان فارسی و برگرداندن دیوان‌ها و نامه‌ها از عربی به فارسی
.....	.....	توسعه دامنه نفوذ و اقتدار وزارت، ترویج و تقویت فعالیت‌های علمی با تأسیس مدارس نظامیه، نگارش کتاب سیاستنامه با هدف آشنایی سلاطین و شاهزادگان سلجوقی با فرهنگ سیاسی و روش کشورداری ایرانیان
شمس‌الدین جوینی	.....	کوشش برای آشنا کردن مغولان با فرهنگ و تمدن ایرانی، تلاش برای بسط و نشر علم، عمران و آبادی
.....	حکومت ایلخانان	فعال در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، علمی و فرهنگی، نگارش آثاری در تاریخ، کلام و فقه، بانی مجتمع فرهنگی و آموزشی ربع رشیدی در تبریز
امیرعلیشیر نوایی	.....	متبحر در شعر و نویسندگی و صاحب آثاری به شکل نظم و نثر در زبان‌های فارسی و ترکی، بانی مراکز و بناهای علمی، آموزشی و مذهبی

زبان و خط

رسمیت زبان و خط عربی : پس از تسلط اعراب بر ایران، زبان عربی رسمیت یافت. فرمان‌ها و نامه‌های حکومتی به این زبان نوشته شدند. علاوه بر امیران و انبوه مهاجران عرب، بسیاری از ایرانیانی که با آنها همکاری می‌کردند نیز به زبان عربی سخن می‌گفتند؛ عربی چون زبان دین و دانش بود، دانشمندان، عالمان و شاعران

مسلمان ایرانی هم به آن زبان می‌نوشتند و می‌سرودند. فارسی، زبان توده مردم : با این حال توده‌های مردم ایران، زبان مادری خود را رها نکردند. ایرانیان با آنکه مسلمان شدند و به عربی به عنوان زبان قرآن ارج می‌نهادند، اما همچنان به فارسی سخن می‌گفتند. به مرور زمان، اعراب مهاجر به ایران، جذب زبان فارسی شدند.

یک توضیح

یعقوب لیث و شعر فارسی

وقتی یعقوب لیث هرات را گشود، شاعران اشعاری به زبان عربی در مدح او سرودند؛ امیر صفاری که عربی نمی‌دانست با شنیدن آن اشعار، گفت : « چیزی که من اندر نیابم، چرا باید گفت ». پس از آن شاعران شروع به سرودن شعر فارسی کردند.

بسی رنج بردم درین سال سی
عجم زنده کردم بدین پارسی

توسعه و تقویت زبان فارسی : دوره صفاریان، سرآغازی بر توجه و حمایت از زبان و ادب فارسی بود. پس از آن، در دوره سامانیان، امیران و وزیران ایران دوست آن سلسله کوشش زیادی برای تقویت و رواج زبان و ادب فارسی کردند. در نتیجه تشویق و حمایت آنان بود که شاعران پارسی‌گو از جمله رودکی پدر شعر فارسی، غزل‌ها و قصیده‌های خود را سرودند. فردوسی که یکی از دهقانان توس بود، در اواخر دوره سامانی، شروع به سرودن شاهنامه کرد، تا از آن طریق، زبان و تاریخ کهن ایرانیان حفظ و شکوه و جلال گذشته یادآوری شود. اگرچه سلطان محمود غزنوی قدر خدمت فردوسی را ندانست و آن شاعر میهن‌دوست و آزاده را آزرده‌خاطر کرد، ولی شاعران دیگری مانند فرخی سیستانی، منوچهری دامغانی، عنصری بلخی و... مروج زبان و ادب فارسی در دربار غزنوی بودند.

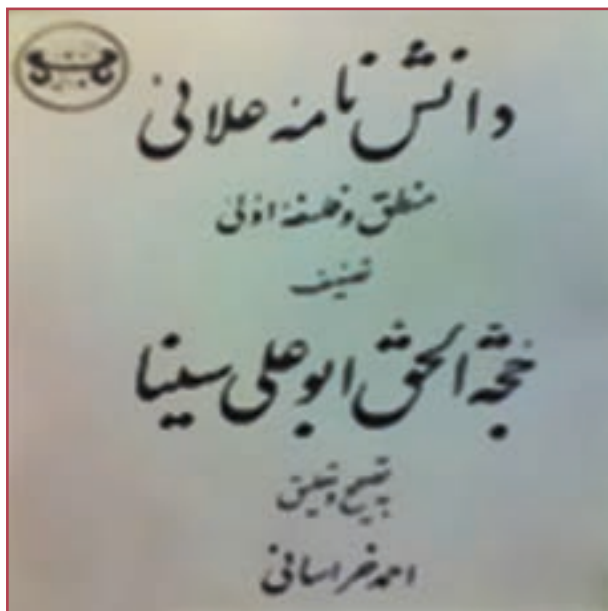
همچنین در دوران ساسانیان، زبان فارسی دری^۱ به عنوان زبان علم و دین نیز مطرح گردید و چندین اثر علمی و دینی به این زبان نگارش و یا ترجمه شد؛ ترجمه تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی و ترجمه تفسیر طبری، معروفترین این آثار بودند.

به دلیل دشواری و نقایص خط پهلوی، الفبای جدید زبان فارسی، از الفبای خط عربی که ساده تر بود، اقتباس شد. دانشمندان بزرگی مانند ابوریحان بیرونی و ابوعلی سینا نیز برخی از آثار علمی خود را به زبان فارسی نوشتند که برای عموم ایرانیان قابل استفاده باشد.

رسمیت و گسترش زبان فارسی: در ابتدای زمامداری سلجوقیان به همت عمیدالملک گندری، وزیر طغرل، فارسی زبان رسمی و اداری شد. زبان فارسی بی آنکه زبان‌های دیگر را نفی و یا با آنها مقابله کند، در سرتاسر قلمرو پهناور امپراتوری سلجوقیان گسترش یافت و کتاب‌های متعددی در رشته‌های مختلف علمی و مذهبی به آن زبان نگاشته شد. روند فارسی‌گویی و فارسی‌نویسی در عصر حاکمیت مغولان و تیموریان رونق و شتابی بیش از گذشته یافت و گنجینه‌های بی نظیر و ارزشمندی از علم، ادب و عرفان در قالب آن زبان به وجود آمد.

آداب و رسوم

یکی از ویژگی‌های جالب ایرانیان در طول تاریخ، دلبستگی و تعلق خاطر به فرهنگ و سنت‌های دیرین خویش است. پس از انقراض ساسانیان، بسیاری از آداب و آیین‌های کهن زندگی ایرانی از قبیل جشن، تفریح و سرگرمی، بازی، موسیقی، خوراک و پوشاک،

دانشنامه‌های علایی، نخستین دایره‌المعارف فارسی، نوشته ابوعلی سینا در پنج علم: منطق، طبیعیات، هیئت (نجوم)، موسیقی و الهیات

التفهیم: بیرونی با نوشتن این کتاب، راه را برای به کار گرفتن واژه‌ها و اصطلاحات علمی به زبان فارسی باز کرد.

۱- واژه دری از در به معنای درگاه و دربار گرفته شده؛ زیرا زبان گفتاری درباریان و مردم شهرنشین پایتخت ساسانیان بوده است.

دهقانان یکی از قشرهای اجتماعی بودند که در سده‌های نخست هجری نقش و سهم زیادی در حفظ و تداوم سنت‌ها، آداب و رسوم و در یک کلام فرهنگ ایرانی داشتند.

فکر کنید و پاسخ دهید

به نظر شما دل‌بستگی ایرانیان به فرهنگ و آداب رسوم خویش و بزرگداشت آنها در طول تاریخ، چه آثار و نتایجی داشته است؟

همچنان متداول و مرسوم ماند. ایرانیان پس از آنکه به دین اسلام درآمدند، همراه با بزرگداشت شعائر و ارزش‌های اسلامی، بسیاری از سنت‌های کهن خود را با شور و شوق فراوان پاس داشتند.

با گذشت زمان، بیگانگانی که بر ایران سلطه یافته بودند، مجذوب فرهنگ و رسوم ایرانی شدند. آیین جشن‌های نوروز و مهرگان که از ابتدای دوره اسلامی پابرجا بود، در زمان خلافت عباسیان با شکوه بسیار برگزار می‌شد. سرگرمی‌ها و بازی‌های کهن ایرانی مانند چوگان، شطرنج و تیراندازی نیز در دوره اسلامی تداوم داشت.

ایرانیان مُبدع بازی چوگان

سفره هفت سین ایرانی

را نسبت به ایجاد مدارس، کتابخانه‌ها و سایر مراکز علمی جلب کرد. مساجد نخستین و مهم‌ترین مراکز آموزشی اسلامی بودند. در بیشتر مساجد بزرگ شهرهای ایران، حلقه‌های درس بزرگی تشکیل می‌شد. کم‌کم مدرسه‌هایی هم در شهرهای بزرگ دایر شد. تجربیات و نهادهای آموزشی تمدن‌های گذشته نیز مورد استفاده قرار گرفت. مدرسه پزشکی جندی‌شاپور همچنان تا قرن سوم هجری به فعالیت خود ادامه داد.

آموزش و علوم

توجه و تأکید ویژه اسلام و آموزه‌های قرآن به علم و دانش، زمینه مناسبی را برای پیشرفت علم در قلمرو پهناور اسلامی فراهم آورد. ایرانیان که به خردورزی و دانش‌دوستی مشهور بودند، با استفاده از تجربه و سابقه تمدنی، فعالیت‌های علمی خود را گسترش دادند.

مدارس و مراکز علمی: جایگاه رفیعی که تعلیم و تربیت در اسلام و فرهنگ ایران داشت، توجه مسلمانان

علم‌دوستی مسلمانان به ویژه ایرانیان و علاقه آنان به یادگیری از دیگران، موجب شکل‌گیری نهضت ترجمه شد. از این‌رو، در زمان مأمون عباسی، مرکزی با عنوان «بیت‌الحکمه» برای ترجمه آثار از زبان‌های مختلف به زبان عربی به وجود آمد که زبده‌ترین مترجمان آن را ایرانیان تشکیل می‌دادند.

یک توضیح

کتابخانه صاحب

به همت صاحب‌بن‌عباد وزیر ادیب و دانشمند آل‌بویه، کتابخانه‌ای بزرگ در ری شکل گرفت. فهرست کتاب‌های آن کتابخانه را مشتمل بر ده جلد دانسته‌اند. پیش از صاحب، فرمانروایان و وزیران معمولاً کتاب‌های خود را در گنجینه‌ای می‌نهادند و دانش‌طلبان و شیفتگان کتاب را از مطالعه آنها محروم می‌کردند، اما صاحب، کتابخانه خود را بر روی دانش‌پژوهان و عموم طالبان علم گشود.

سلسله‌های طاهریان، علویان طبرستان، سامانیان و آل‌بویه، توجه و اهتمام ویژه‌ای به توسعه سوادآموزی و پیشرفت علمی داشتند. مدارس و کتابخانه‌های زیادی به فرمان امیران و یا به همت وزیران فرهنگ‌پرور این سلسله‌ها به وجود آمد.

تأسیس مدارس نظامیه در شهرهای مختلف توسط خواجه نظام‌الملک در عصر سلجوقی، بسیاری از بزرگان سیاسی، مذهبی و علمی را ترغیب به برپایی مدارس مشابه کرد.

جست و جو کنید که مدرسه‌های نظامیه در چه شهرهایی تأسیس شد و دو نفر از استادان آن مدارس را نام ببرید.

فعالیت

پس از فروکش کردن ویرانگری‌های آغازین مغولان و تیموریان، مدارس و مراکز علمی متعددی در ایران شکل گرفت که برخی از آنها را امرا و بزرگان مغولی و تیموری به تشویق دانشمندان و دیوان‌سالاران ایرانی بنیان نهادند. رصدخانه مراغه و ربع‌شیدی تبریز از جمله مراکز علمی و آموزشی معروف دوران حکومت ایلخانان بودند. در سده نهم هجری، مدارس و مراکز علمی و آموزشی شهرهای هرات (پایتخت تیموریان) و سمرقند، شهرت بسیاری داشتند و طالبان علم و معرفت را از نقاط مختلف جذب خود کردند.

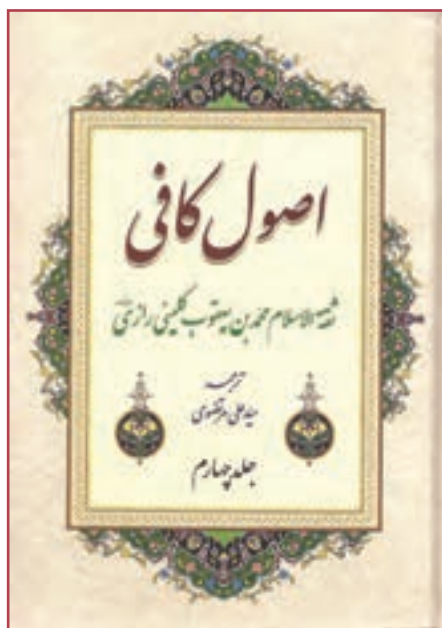

معارف دینی (فقه، حدیث، تفسیر و کلام) :
 مسلمانان تلاش می‌کردند که راه و رسم زندگی فردی و جمعی خود را با قرآن و سنت پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام مطابقت دهند. بنابراین، نیاز آنان برای مراجعه به قرآن، موجب پیدایش علم تفسیر شد و ضرورت رجوع آنان به گفتار و رفتار پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام، دانش حدیث را پدید آورد. همگام با حدیث و تفسیر، علم فقه نیز به منظور استنباط احکام دین به وجود آمد. ضرورت دفاع عقلی از باورهای دینی و پاسخ‌گویی به شبهات مخالفان، سبب شکل‌گیری علم کلام شد. عالمان ایرانی نقش بسزایی در تدوین، پیشرفت و تکامل معارف اسلامی داشتند.

مفسران، محدثان و فقیهان برای دسترسی به دانش مورد نظر، نیازمند آگاهی‌هایی در حوزه‌های دیگر به ویژه زبان و ادبیات عرب بودند. در حوزه دانشی زبان و ادبیات عرب نیز ایرانیان پیشگام و سرآمد بودند.

تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب) فخر رازی

اصول کافی کلینی

من‌لایحضره الفقیه شیخ صدوق

محدثان، فقیهان، مفسران، متکلمان و ادیبان ایرانی

علم	عالم، دانشمند	اثر، ابداع، ابتکار و خلاقیت
فقه و حدیث	محمدبن اسماعیل بخاری محمدبن حسن طوسی (شیخ طوسی)	مؤلف کتاب صحیح بخاری یکی از مجموعه های حدیثی معتبر اهل سنت مؤلف دو کتاب از کتب اربعه شیعه با عنوان: تهذیب الاحکام و الاستبصار
تفسیر	محمدبن جریر طبری شیخ طبرسی	نویسنده یکی از نخستین تفاسیر قرآن با عنوان جامع البیان نویسنده تفسیر معروف با عنوان مجمع البیان
کلام	ابوحامد غزالی خواجه نصیرالدین توسی	نویسنده کتاب الاقتصاد فی الاعتقاد نویسنده کتاب تجرید الاعتقاد
ادبیات عرب	ابن مقفع سبویه	پیشرو نشر عربی مرسل، نویسنده کتاب‌های ادب الصغیر و ادب الکبیر و مترجم آثاری از زبان بهلوی به عربی مانند کلیله و دمنه پیشرو علم دستور زبان عربی (قواعد صرف و نحو)

فلسفه: توصیه مکرر قرآن به تفکر و تعقل و ترجمه آثار فلسفی از زبان‌های مختلف به عربی، زمینه‌ساز شکل‌گیری و پیشرفت چشمگیر علم فلسفه در حوزه تمدن ایرانی – اسلامی شد. ابونصر محمد فارابی یکی از نام‌آورترین فیلسوفان ایرانی، مکتب فلسفی منسجمی را در چارچوب جهان بینی اسلامی ارائه کرد که اندکی بعد با ابوعلی سینا، فیلسوف بزرگ ایرانی به کمال رسید.

مشهورترین فیلسوفان مسلمان ایرانی در سده‌های سوم تا هفتم هجری

ابونصر محمد فارابی (معلم ثانی)	نوشتن شرح‌هایی بر آثار ارسطو فیلسوف یونانی
ابوالحسن عامری	نگارش کتاب‌های السعادة و الاسعاد و الاعلام بمناقب الاسلام
ابن سینا	نگارش کتاب فلسفی شفا
ابن مسکویه رازی	نویسنده کتاب‌های: الفوز الاکبر، حکمت خالده (جاویدان خرد)، السعادة و...
خواجه نصیرالدین توسی	نگارش کتاب شرح اشارات ابن سینا

جدول زیر را با راهنمایی دبیر خود کامل کنید.

کتاب	مورخ
.....	محمد بن جریر طبری
تاریخ بیهقی	.....
.....	ابن مسکویه رازی
.....	ابن فندُق (علی بن زید بیهقی)
جهانگشای جوینی	.....
.....	خواجه رشیدالدین فضل‌الله
روضه الصفا	.....

بردند؛ آثار رازی و ابن‌سینا،^۱ نابغه‌های تاریخ پزشکی جهان، تا سال‌ها در مدارس و دانشکده‌های پزشکی اروپا تدریس می‌شد.

جست و جو کنید کدام فیلسوف معروف به معلم اول بود؟

فایز

تاریخ: توصیه و تأکید قرآن به مطالعه و بررسی زندگی گذشتگان و عبرت‌آموزی از سرنوشت آنان و همچنین ضرورت شناخت سیره و سنت پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام، موجب توجه مسلمانان به تاریخ و رونق چشمگیر علم تاریخ شد. در فاصله سده‌های سوم تا دهم هجری ده‌ها عنوان کتاب تاریخی به زبان‌های فارسی و عربی توسط مورخان ایرانی نوشته شد.

پزشکی: حفظ بهداشت و سلامت و مداوای بیماران، بدون دانش پزشکی ممکن نبود. ایرانیان مسلمان در دانش پزشکی و داروسازی، پیشرفت و موفقیت‌های خیره‌کننده‌ای کسب کردند. افزون بر مسلمانان، اروپائیان نیز از دستاوردهای علم پزشکی ایرانیان مسلمان بهره

۱- حاوی و قانون عنوان‌های دو کتاب معروف در علم پزشکی هستند که به ترتیب توسط رازی و ابن سینا نوشته شدند.

بودند. بیمارستان عَصْدی بغداد که به دستور عضدالدوله، فرمانروای آل بویه، ساخته شد از آن جمله است.

در ایران و سایر سرزمین‌های اسلامی بیمارستان‌هایی وجود داشت که دارای بخش‌هایی برای تربیت پزشکان

ابوعلی سینا

ریاضی‌دانان و منجمان مشهور ایرانی در سده‌های دوم تا نهم هجری

ابوجعفر محمدبن موسی خوارزمی	پدر علم جبر، حل معادله‌های خطی و درجه دوم، تغییر عددنویسی رومی به هندی و عربی
ابوالوفای جوزجانی	نقش بسزایی در پیشرفت دانش مثلثات داشت و در نجوم نیز متبحر بود.
ابوریحان بیرونی	نگارش کتاب‌های قانون مسعودی و التفهیم فی اوائل صناعة التنجیم، علاوه بر نجوم در ریاضیات، تاریخ و جغرافیا نیز مقام شامخ داشت.
عمر خیام	علاوه بر ریاضیات و نجوم در فلسفه نیز تبحر داشت. صاحب آثار علمی متعددی است و اصلاح تقویم جلالی یکی از کارهای اوست.
غیاث‌الدین جمشید کاشانی	مخترع روش‌های کنونی چهار عمل اصلی، محاسبه عدد p با دقت زیاد، دسته‌بندی معادلات

ریاضیات : ریاضیات از جمله علوم کاربردی بود که در تمدن ایرانی - اسلامی پیشرفت فوق‌العاده‌ای کرد. مسلمانان برای انجام فعالیت‌های مختلف نیازمند دانش ریاضی بودند که بتوانند محاسبات عددی و هندسی دقیق را انجام دهند. محمدبن موسی خوارزمی، ابوالوفای جوزجانی و غیاث‌الدین جمشید کاشانی بزرگ‌ترین ریاضی‌دانان ایرانی مسلمان بودند که ابداعات و اکتشافات مهمی در علم ریاضی به نام آنان ثبت شده است.

نجوم: تشخیص جهت قبله، تعیین اوقات شرعی از جمله وقت نماز، تشخیص زمان شروع و پایان ماه‌های قمری و تدوین گاه‌شماری (تقویم)، به دانشی دقیق درباره آسمان و وضعیت و حرکت ستارگان و سیارگان احتیاج داشت. ابوریحان بیرونی و عمر خیام سرشناس‌ترین منجمان ایرانی بودند که در علم ریاضی نیز مهارت و تبحر داشتند.

حالت‌های مختلف ماه در هنگام خسوف در کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم اثر ابوریحان بیرونی

أسطرلاب، وسیله‌ای برای اندازه‌گیری در نجوم که مورد استفاده منجمان ایرانی بوده است.

جغرافیا: دانش جغرافیا به دلیل کاربردهای مختلف مورد توجه مسلمانان قرار گرفت. آنان برای شناسایی محدوده سرزمین‌ها، آبادی‌ها و شهرهای اسلامی، تعیین حدود مناطق مالیاتی و شناخت راه‌ها، نیازمند اطلاعات جغرافیایی دقیق و کاملی بودند. جغرافی‌دانان مسلمان ایرانی از طریق مطالعه، تحقیق و مسافرت، موفق شدند آثاری درباره جغرافیای طبیعی، انسانی و اقتصادی ایران و سرزمین‌های دور و نزدیک تألیف کنند.^۱ حمدالله مستوفی، جغرافی‌دان برجسته سده‌های هفتم و هشتم هجری کتاب ارزشمند نزهة القلوب را در جغرافیای طبیعی، تاریخی، انسانی و اقتصادی ایران و دیگر سرزمین‌ها نوشت.

هنر و معماری

معماری و هنر ایران در دوران اسلامی در ادامه معماری و هنر دوره باستان بود و معماران و هنرمندان ایرانی این دوره، میراث و سنت‌های معماری و هنری ایران باستان را تداوم و تکامل بخشیدند. آنان با تکیه بر تجربه و دستاوردهای گذشته و متناسب با ارزش‌ها و اعتقادات اسلامی، نبوغ و استعداد خود را در خلق آثار معماری و هنری بروز دادند.

معماری: مساجد یکی از جلوه‌های مهم معماری ایرانی-اسلامی هستند. مسجد جامع فهرج یزد و مسجد تاریخانه دامغان که در قرن نخست هجری بنا شده‌اند، نشانی از معماری دوره ساسانی دارند. در سده‌های بعد مساجد بزرگی در شهرهای مختلف ایران ساخته شد که در ظرافت و زیبایی بی‌همتا بودند و شکوه و عظمت معماری ایرانی-اسلامی را متجلی کردند.

۱- تعدادی از جغرافی‌دانان مسلمان ایرانی در سده‌های دوم تا چهارم هجری مانند ابن‌خردادبه، جیهانی و اصطخری آثار جغرافیایی خود را تحت عنوان المسالك والممالک

نوشتند.

جست و جو کنید و جدول زیر را کامل نمایید.

نام مسجد	مسجد جامع اصفهان	مسجد جامع ورامین	مسجد جامع یزد	مسجد گوهرشاد مشهد	مسجد کبود تبریز
دوره ساخت					

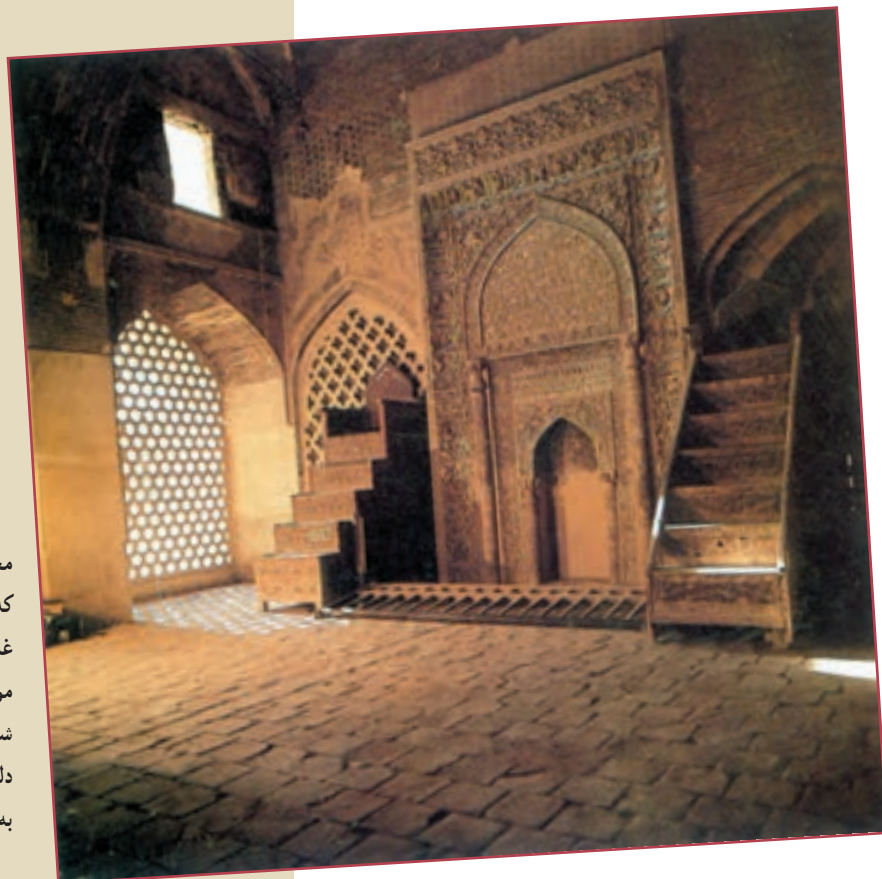
در جهان اسلام به شمار می‌روند. همچنین با تلاش و همت معماران ایرانی در دوره اسلامی، بناهای عمومی مانند مدرسه، کتابخانه، بازار، حمام، پل، کاروانسرا، برج (میل) و ساختمان‌های حکومتی چون کاخ‌ها و قلعه‌ها در شهرها و مناطق ایران ساخته شد.

آرامگاه‌ها و بناهای یادبود، جلوه شکوهمند دیگری از میراث معماری ایرانی - اسلامی به شمار می‌روند. مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا، گنبد قابوس (آرامگاه قابوس بن وشمگیر زیاری) و گنبد سلطانیه (آرامگاه ایلخان اولجایتو) نمونه‌های باشکوه معماری

مسجد جامع یزد، که در قرون ششم تا هشتم هجری ساخته شده است، از جمله شاهکارهای معماری و هنر اسلامی است. در تصویر سمت چپ همچنین گنبد بقعه سید رکن الدین یزدی دیده می‌شود. سید رکن الدین از عارفان و عالمان قرن هشتم هجری است. او موقوفات بسیاری را برای اداره این بقعه و تشکیل مجالس درس در آن اختصاص داده بود. وقف‌نامه او تا زمان حاضر باقی مانده است.

محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان. این محراب که در زمان سلطان محمد الجایتو (برادر و جانشین غازان خان) ساخته شده یکی از زیباترین گنج‌بری‌های موجود در ایران می‌باشد. این محراب در زمانی ساخته شده که الجایتو شیعه شده بود (۷۱۰ ق). به همین دلیل یکی از آثار تاریخی در تاریخ تشیع در ایران به شمار می‌آید.

سفالگری : هنر سفالگری ایران که پیشینه

آن به قرن ۸ ق.م. می‌رسد، در دوره اسلامی تنوع و کاربرد بیشتری یافت. در این دوره، سفال‌های لعاب‌دار و بی‌لعاب متداول بود و از جهت شیوه‌های تزئین در سفالگری، تحول بزرگی رخ داد. ظرف‌های معروف به زرین فام یا طلائی، مشهورترین سفالینه‌های دوران اسلامی هستند.

کاشی‌کاری : کاربرد کاشی در بناهای

دوره اسلامی از سده ۵ ق. گسترش یافت و معماران ایرانی علاقه‌مند شدند بناهای مذهبی از جمله مساجد را با کاشی تزئین کنند. اوج هنر کاشی‌کاری را می‌توان در بنای مسجد کبود تبریز (سده ۹ ق) مشاهده کرد. ری و کاشان از مراکز مهم کاشی‌سازی ایران در دوران اسلامی بودند.

مسجد کبود تبریز

ظرف برنجی تزیین شده با طلا و نقره. این ظرف در قرن نهم هجری در هرات ساخته شده است.

شمعدان برنجی با نوشته‌ها و نقوش طلایی و نقره‌ای مربوط به قرن هشتم هجری

فلزکاری، بافندگی، تذهیب (کتاب‌آرایی)، شیشه‌گری، نقاشی و نگارگری، خوش‌نویسی و... از جمله دیگر جلوه‌های برجسته هنر ایرانیان در دوران اسلامی به شمار می‌روند. هنرمندان ایرانی در هر یک از آن رشته‌ها، ابداعات و ابتکارات بدیع و شگفت‌انگیزی خلق کردند.

پرسش‌های نمونه

- ۱- روند انتقال میراث سیاسی و اداری ایران باستان را به دوره اسلامی به اختصار توضیح دهید.
- ۲- وظایف و اختیارات وزیر را در نظام حکومتی ایران دوره اسلامی بنویسید.
- ۳- وضعیت زبان فارسی در قرون نخست هجری چگونه بود؟
- ۴- حکومت سامانی چه نقش و سهمی در تقویت زبان و ادب فارسی داشت؟
- ۵- وضعیت مدارس و مراکز علمی را در دوران مغول و تیموری شرح دهید.
- ۶- چه عواملی موجب توجه و علاقه مسلمانان به علم تاریخ شد؟
- ۷- دلایل گسترش و پیشرفت علم نجوم در فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی چه بود؟

اندیشه و جست و جو

با راهنمایی دبیر خود به کتاب‌های مرجع رجوع کنید و جدول زیر را تکمیل کنید.

عالم و دانشمند	محل تولد و وفات	محل تحصیل	محل تحقیق، تألیف و تدریس	مهارت و تخصص	دوره زندگانی
محمد بن جریر طبری					
شیخ طوسی					
فارابی					
ابوریحان بیرونی					
حمدالله مستوفی					